

'Ermeni Sorunu'nun Ortaya Çıkışında Rusya'nın Rolü

Şenol Kantarcı*

Giriş

Herhangi bir ülke içerisinde yaşayan bir azınlık grubun, içerisinde yaşadığı ülkeye karşı cephe alışıında bir çok tali sebep olabileceği gibi ana sebeplerden birisini, söz konusu bu azınlık gruba yine o söz konusu ülke üzerinde hayati çıkarları bulunan diğer dış güçlerin (devletlerin) etkisinin olduğu, tarihi tecrübelerin ortaya çıkardığı bir gerçekliktir. Çünkü bir devletin içerisinde yaşayan bir azınlık grubun yine içerisinde yaşadığı bu devlete karşı (eğer isyan etme düşüncesi varsa) gayesini gerçekleştirme için güçlü olması gerekir. Bu güce erişmesi ise, bir başka devletin veya devletlerin vereceği destek ile olur. Osmanlı Devleti için azınlıklar bağlamındaki sorunlarda, Osmanlı Devleti üzerinde emelleri olan devletlerin Osmanlı azınlıklarına yönelik oldukça güçlü destekleri olmuştur.

Dünya tarihinde, Osmanlı Devleti'nin dışında yıkılışı, yüzyıllar boyunca planlanıp projelere bağlanan bir başka devlete daha rastlamak oldukça zordur. XIX. yüzyılda gerek Rusya'nın gerekse Avrupa'nın siyasî, ikti-

sadî, dinî, fikrî ve kültürel çıkarları ve bunun karşısında Türklerin biraz da zorunlu müsamahasının yanı sıra aydınlarının şuursuzluğu ve zorlamalar sonucu yapılan ıslahatların gagesizliği neticesinde, önceleri Doğu Anadolu'da bir Rus-İngiliz nüfuz mücadelesi şeklinde başlayıp daha sonraları özellikle İngilizlerin gayreti ve diğer devletlerin de zaman zaman işe karışmaları neticesinde büyüyüp genişleyerek uluslararası politikaya mal olan "Ermeni meselesi" bu gün için de güncelliğini korumaktadır.¹ Osmanlı Devleti için sorun olarak ortaya çıkan bu meselede bir çok uluslararası güç etkili olmuştur. Ermeni meselesinin siyasallaşmasında dönemin yükselen güçlerinden birisi olan Rus Çarlığı'nın etkisi de önemlidir.

Türk-Rus ilişkilerinin genel karakteristiğini her iki ülke açısından da büyük önem taşıyan jeopolitik rekabet oluşturmuştur. Her iki devletin bulunduğu coğrafi konum ve bu coğrafi konumun zorunlu kıldığı jeopolitik koşullar, taraflar arasında gerek siyasi gerekse ticari çıkar amaçlı rekabeti, çatışma noktasına taşımıştır.

Türkler, Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirmek için uğraş vermişler ve bunda da başarılı olmuşlardır. Çünkü Türkler için bölgenin jeostratejik öneminin yanı sıra ticari olarak da Karadeniz'in kuzeyinden gerçekleşen ucuz deniz taşımacılığı, büyüyen imparatorluk için önem arz etmiştir. Türklerin Karadeniz'deki hakimiyeti Rusların Karadeniz'in kuzeyindeki bir çok yeri ele geçirdikleri 1783 yılına kadar devam etmiştir.

Ruslar ise, bir taraftan genişlemlerinde büyük bir engel olarak gördükleri Türklere yönelik Karadeniz ve Hazar-Kafkasya istikametinde genişleme siyaseti güderken diğer taraftan da Batlık istikametine yönelmişlerdir. Çünkü, özellikle Karadeniz

(*) "Doç. Dr." Kırıkkale Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

(1) Salim Çöhçe, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesi", Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sa.1., (Mart-Nisan-Mayıs 2001), s.105.

ile Batlık denizi doğu Avrupa'yı dünya ticaretine açan güzergahta bulunmaktaydı. Bu yüzden Rusya'da, III. Ivan döneminden itibaren Rusya'nın genişlemesi ve dünyaya açılmasının önündeki engellerin kaldırılması için Karadeniz ile Baltık'a çıkış noktalarına hakimiyetin sağlanması olgusu savunulmuştur. Karadeniz Türk egemenliğinde olduğu için Rusya açısından bu bir engel sayılmış ve genişleme arzusunda olan Rus yönetimleri tarafından hem Kafkasya istikametinden hem de Balkan coğrafyasından Türk engelini etkisiz hale getirerek Akdeniz'e çıkma düşüncesi Rus dış politikasının öncelikleri arasında yer almıştır. İkili ilişkilerin genel yapısını oluşturan bu rekabet ortamı uzun yüzyıllar boyunca iki ülkeyi tamamen çıkar amaçlı '*geleneksel düşmanlığa*' sürüklemiştir. Rus yönetimleri de politik amaçlarına ulaşma gayretiyle Türkleri etkisiz hale getirmek için savaş dahil olmak üzere hemen her aracı kullanmışlardır. Rusların Türklere karşı kullandığı araçlardan birisi de Türk toplumu içerisinde yüzyıllar boyunca huzur ve refah içerisinde yaşayan 'Ermeniler' olmuştur.

Rusya, 1700'de imzalanan İstanbul Barış Antlaşması² ile Güney'e doğru yayılmış, Karadeniz'in kuzeyini ele geçirdikten sonra ise, Osmanlı Devleti aleyhine Balkanlar ve Doğu Anadolu'da toprak kazanmaya başlamıştır. Rus Çarlığı, 21 Temmuz 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ardından, Akdeniz'e inmek için, Boğazlara hakim olma siyaseti gütmüştür. Nitekim 1787-1792, 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları hep bu amaçla yapılmıştır.³ Karadeniz'in bir Rus gölü haline gelmesi, Boğazlar ve İstanbul ile birlikte Doğu Anadolu'nun Rus hakimiyetine girmesi, Rusya'nın öncelikli politikası olmuştur. Öyle ki, Osmanlı'nın artık hasta adam olarak nitelendirildiği son yüzyılda, Ruslar çeşitli ittifaklar kurarak istediğini elde etmek için bir çok plan yapmış ve bu emellerinden bazıları XVIII. yüzyıl başlarından itibaren uygulama safhasına geçirilmiştir.⁴ Doğu Anadolu

bölgesi, Batı Asya'nın stratejik düğüm noktası durumundaydı. Kars'a yerleşecek olan bir Rus ordusu, Fırat yaylasına doğru ilerleyerek, daha güneyde yer alan Halep yoluyla Akdeniz'e ulaşabilirdi. İngiltere ise, bu dönemde Rusya'nın güneye inişini artık durduramayan Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma siyasetinden vazgeçmiş ve Doğu Anadolu'da Avrupa'nın her zaman desteğine sahip olabilecek, aynı zamanda Rusya'nın Ortadoğu'ya doğru genişlemesini engelleyecek tampon bir Ermenistan devleti düşünmekteydi.⁵

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde en üst düzey görevlere kadar yükseltile Ermeniler, merkezi otoritenin zayıflaması, değişen dengeler ve Avrupalı devletler karşısında Osmanlı'nın zor duruma düşmesiyle birlikte, yüzyıllardır bağlı oldukları devlete yüz çevirmeye ve kendilerini destekleyen devletlerle birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Ayestefanos ve hemen ardından gerçekleşen Berlin Konferansı, Ermenilerin artık bir '*mesele*' olarak anılmaya başladığı bir dönem olmuştur. Rusya'nın bu dönemde Kafkasya'da söz sahibi konumda olması, meseleye siyasi bir boyut vermeye yettiği gibi Rus desteğini sağlayan Ermenilerin de Osmanlı Devleti'ne karşı gerek siyasi gerekse tedhiş faaliyetlerini artırmıştır. Bu dönemden sonra Ermenileri tamamen Rusya'ya kaptırmamak düşüncesi ve 'ıslahat' adı altında Avrupalı devletlerin müdahaleleri, meseleyi neredeyse içinden çıkılmaz bir hale sürüklemiştir.⁶ Bu makalede, Ermeni sorununun ortaya çıkışında Rusya'nın rolü incelenmiştir. Rusya'nın Osmanlı coğrafyası üzerinde yayılma ve ge-

- (2) 14 Temmuz 1700'de imzalanan İstanbul Antlaşması'nın hükümlerine göre Osmanlı Devleti Azak Kalesi'nin Rusya'ya bırakmıştır. Böylece Rusya Karadeniz'de önemli bir üs elde etmiştir. Yine ayrıca Karlofça Antlaşması ve hemen ardından Ruslarla imzalanan İstanbul Antlaşması ile Osmanlı Devleti 'Gerileme Dönemi'ne girmiştir.
- (3) Ercüment Kuran, "Osmanlı - Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)", s.227, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1151/13519.pdf>, Erişim Tarihi: 4 Mart 2011.
- (4) Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1990, s.24.
- (5) Süleyman Hatipoğlu, "Rusya'nın Bağdat Demiryolu ve Doğu Anadolu Siyaseti", Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, (17-21 Haziran 1991-Tebliğler), Ankara, 1992, s.245.
- (6) Enis Şahin, Diplomasi ve Sınır: Gümrü Görüşmeleri ve Protokolle-ri-1918, İstanbul, 2005, s.15.

nişleme politikası, dönemin büyük güçlerinin politikaları ile karşılaştırılarak, Rusya'nın Ermenilerle yakınlaşması ve emperyalist amaçlarını gerçekleştirmesi için onları, nasıl bir 'politika aracı' olarak kullandıkları irdelenmiştir.

Rus-Ermeni İlişkileri

Rusya ile Ermenilerin karşılıklı olarak birbirlerine ilgi duymaya başlamaları XVIII. yüzyıl başlarında I. Petro dönemine rastlar. Nitekim I. Petro, İran ile yaptığı savaşlarda Ermenilerden yararlandığı gibi onları Rus topraklarına yerleşmeye de davet etmiştir. Doğu ticaretinde de söz sahibi olmak isteyen I. Petro, Ermenileri hakimiyeti altındaki topraklara davet ederek kendilerine dini ve dünyevî her türlü imtiyaz ve garanti veremeyi taahhüt etmiştir. Bu davet üzerine İran'da bulunan Ermenilerin bir kısmı Rusya'ya göç etmiştir⁷. Söz konusu davete uyararak İran'dan Rusya'ya göç eden Ermeni ailelere mensup olan bazı kişiler XIX. yüzyıla gelindiğinde Çar'ın mahiyetinde oldukça etkili mevkilere yükseltilmişti. Bu Ermenilerin çalışmalarıyla Osmanlı Devleti, kendi vatandaşı olan Ermeniler üzerindeki kontrol ve yönlendirme kabiliyetini önce Rusya daha sonra da Batılı güçler lehine tedricen kaybetmeye başlamıştır.⁸

Rusya'nın Petro döneminden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na karşı politikasını iki cümle ile özetlemek mümkündür. Bunlardan birincisi Osmanlı İmparatorluğu aleyhine Rusya'yı imkânlar nispetinde genişletmek olup ikincisi de İstanbul'u ele geçirecek Bizans'ı ihya edip Çarı Ortodoks âleminin münakaşasız lideri haline getirmektir. Petro'dan başlayarak Rus tahtına geçenler, I. Katerina (1725-1727), II. Petro (1727-1730), Anna (1730-1740), Elizabeth (1741-1761), III. Petro (1761-1762), II. Katerina (1762-1796), I. Paul (1796-1801), I. Alexandre (1855-1881), III. Alexandre (1881-1894) ve nihayet II. Nicolas (1894-1917), bu politikayı hiçbir şekilde unutmamışlardır. Ancak bunla-

rın içinde Rusya açısından özellikle II. Katerina'dan sonra, I. Nicholas ve II. Alexandre başarılı olmuşlardır.⁹

XIX. yüzyıl Çarlık Rusya'sının dünya güç dengesinde giderek daha önemli bir devlet olarak ortaya çıktığı dönemdir. Bu emperyalist güç, komşu olduğu Osmanlı Devleti topraklarını bir tür doğal gelişme alanı olarak kabul ettiği için Osmanlı toprakları üzerinden Güneye ve Güneybatıya yayılma amacında olmuştur.

1800'lü yıllar yani XIX. yüzyıl ve bu yüzyılın özellikle başlarında Rusya, Osmanlı coğrafyası özelinde Balkanlar, Boğazlar veya Doğu Anadolu güzergahıyla her ne pahasına olursa olsun Akdeniz'e inmek istiyordu. Ancak gerek Balkanları gerekse Boğazları aşmak oldukça zordu. Oysa Kafkasya'ya egemen olan bir Rusya'nın Doğu Anadolu'da Basra ve İskenderun körfezlerine uzanan bir Ermenistan yaratmak suretiyle amacına ulaşması pek de imkansız değildi. Üstelik, Ermeniler de bölgede Rus çıkarlarına alet olabilecek en elverişli toplumdu. Dolayısıyla Osmanlı Ermenilerini sürekli olarak kıskırtmak XIX. yüzyıl Rus dış politikasının ana ilkelerinden birisi olmuştur.¹⁰ Nitekim, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız bir devlet olmasında büyük ölçüde Rusya'nın Osmanlı üzerinden Güneye yayılma politikası sebep olmuştur. Bu politikanın başta gelen unsurlarından birisi de Rusya'ya göre, Osmanlı Hıristiyanlarının hamisi olmaktır. Bu durum ise, Rus Ortodoks Rumların yanı sıra Ermenilerle de ilgilenilmeye Rusya'yı sevk etmiştir. 1816 yılında Moskova'da *Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü*'nü kuran Rusya, Ermeni konusunu daha sistemli bir şekilde ele almıştır. 1826 – 1828 yıllarında İran ile yapmış olduğu savaşları kazandıktan sonra 1828 yılında imzalamış olduğu Türkmençay Antlaşması ile elde ettiği

(7) Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Meselesiyle İlgili Birkaç Rus Kaynağı", *Yeni Türkiye: Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, II, Sa: 38 (Mart-Nisan 2001), Ankara, 2001, s. 735.

(8) Çöğçe, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesi", s. 92.

(9) Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul, 1988, s. 103.

(10) Çöğçe, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesi", s.93.

Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını birleştirerek Ermeni vilayetini kurmuştur¹¹.

Eçmiazin Kilisesi kısa sürede Rus nüfuzuna girmiş, hatta Katogikos Nerses Aratarakes 60 bin kişilik bir Ermeni kuvvetinin başında Rus – İran Savaşı esnasında Ruslar safında katılmıştır.

Rusya, Batıda Balkanlara nüfuz etmeye çalışırken, Doğuda da Kafkasya'ya inmiştir. Bu gelişme Kafkasya'daki Eçmiazin Ermeni kilisesini Rus tesiri altına sokmaya başlamıştır. Eçmiazin ise, Gregoryen Ermenilerin büyük çoğunluğunun bağlı oldukları dinsel merkezdir. Rusların Osmanlı Ermenilerine sızmaya çalışması da Eçmiazin Kilisesi aracılığıyla olmuş ve 1844'ten itibaren İstanbul, Ermeni Patrikhanesi'ndeki ayinlerde Eçmiazin Katogikosu'nun adı anılmaya başlamıştır. Ancak, Rusların organize bir şekilde Ermenilerle ilgilenmesi 1820'li yıllarda olmuştur. Çünkü, 11 Mart 1828 tarihli bir yazıyla Erzurum Valisi Galip Paşa'nın, Rus sınırında bulunan Ermenilerin iç bölgelere gönderilmesini Babiâli'ye teklif etmesi, bunun en önemli belgeleri arasındadır. Nitekim, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ermeniler Osmanlı Devleti'ne ihanet etmişlerdir. Bu savaş sırasında oldukça önemli sayıda Ermeni, Rus ordusuna asker olarak kaydolmuş, bir kısmı Erzurum'un Ruslara teslim olmasında etkili olmuş, bir kısım Ermeni de bu esnada Erzurum'daki Müslüman halka eziyet etmiştir. Savaş sonunda Kafkasya'ya hakim olan Rusya, daha önce kendi topraklarında kurmuş olduğu Ermenistan vilâyetine Anadolu'daki Ermenilerin göç etmelerini istemiştir. Osmanlı yönetimi buna karşı çıkmışsa da göç eden Ermeniler olmuştur¹². Aynı olay, 24 Nisan 1877'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda da tekrar etmiştir. Bu savaş esnasında Rusya, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerden yararlanma yoluna gitmiş, karşılığında ise, Ermeniler, Patrik Nerses Varjabedian ve İzmirliyan başkanlıklarında Ermeni Meclisi'ni toplamışlar ve Çar II. Aleksandr'a ulaştırılmak üzere bir muhtıra hazırlamışlardır. Rus Ça-

rından Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları Osmanlılara geri vermemesini isteyen muhtıra ile Patrik Varjabedian, savaş sonrası Ayastefanos'taki Rus karargâhına giderek Grandük Nikola ile görüşmüş ve Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından ilhâkını, bu olmazsa bölgeye Bulgaristan'a olduğu gibi özerklik verilmesini, bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını talep etmiştir.¹³ Patriğin son talebi Ruslar tarafından kabul edilmiş ve Ayastefanos Antlaşması'na 16. madde olarak girmiştir.

Doğu Anadolu'daki Rus işgali, Rusya'ya Osmanlı Ermenileri üzerindeki etkisini artırma imkânı vermiş ve Rus ordusundaki Ermeni subaylar Osmanlı Ermenilerini Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya çalışmış¹⁴ ve Ermenilere Balkanlardaki Hıristiyanlar gibi Osmanlılardan ayrılarak kendi muhtar devletlerini kurabileceklerini telkin etmişlerdir. Ayrıca Osmanlı Devleti içerisinde İstanbul'daki Rusya Büyükelçiliği başta olmak üzere çeşitli vilayetlerdeki Rus diplomatik misyonlarında görevli olan Rus diplomatları da Ermenileri Osmanlı yönetimine karşı isyana teşvik yönünde çalışmalar yürütmüşlerdir.¹⁵

Rus yönetiminin Osmanlı Ermenileri üzerindeki çalışmalarından birisini de bu Ermenileri Ortodoks mezhebine çekerek Rusya himayesine almak oluşturmuştur.¹⁶

Rusya'nın Ermenileri göç ettirme politikası XIX. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Örneğin sadece Sason olayı öncesi ve son-

(11) Halaçoğlu, "Ermeni Meselesiyle İlgili ...," s. 735.

(12) Halaçoğlu, "Ermeni Meselesiyle İlgili ..." s. 735.

(13) Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.II., İstanbul, 1983, s.236.

(14) BOA, A. MKT. MHM, 486/23, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, C.I., Ankara, 2006, s.18

(15) BOA, HR. SYS, 2819/6, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898), s.11; BOA, DH, MKT, 1347/74; BOA, PRK. BŞK, 31/81; BOA, A.MKT.MHM, 669/16, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898). BOA, Y.PRK. HR, 35/39, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1899-1906), s.5-6. BOA, A.MKT. MHM, 644/11; BOA, Y. A. HUS, 511/115; BOA, A. MKT. MHM, 625/30, BOA, Y. MTV, 302/94, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921).

(16) BOA, PRK. AZJ, 11/89, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898), s.39-40. BOA, Y.PRK.UM, 49/88, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1899-1906), s.52-53.

rasında Vilâyat-ı Sitte'den¹⁷ yaklaşık olarak 20-25 bin Ermeni Rusya'ya göç etmiştir.¹⁸ 21 Temmuz 1889 tarihli belgede Erzurum Rusya Konsolosu'nun teşvik ve tahrikiyle Muş ve çevresindeki Ermenilerin Rusya'ya iltihak etmek için yedi bin'e yakın imza toplayacakları ve bu Ermenilerin asıl amaçlarının Osmanlı vatandaşlığından ayrılarak Rusya'ya gitmek istedikleri rapor edilmiştir.¹⁹ 28 Temmuz 1890 tarihli bir başka belgede ise, Osmanlı vatandaşı Ermenilerinden bir heyetin, Rusya imparatoru tarafından himaye edilmeleri hususunda arabuluculukta bulunmasını istemek amacıyla Eçmiyazin Katogikosu'na gittikleri bildirilmiştir.²⁰ 1892-1893'te Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde geçici bir asayişin yaşandığını ancak bu sessizliğin altında yatan asıl nedenin Rusların Bakü, Kars, Batum ve Ardahan'da bazı askeri hazırlıklarda bulunmasından kaynaklandığı bir başka belgede anlatılmıştır.²¹ Rusların bu bölgelerde askeri hazırlıklar ile askeri demiryolu hattı ve kaleler yapımına kesintisiz devam ettiği, yine Rusya tarafından Van, Erzurum ve Harput'a tayin edilen konsoloslarının yardımıyla Ermenilerin bazı isimler altında çeşitli cemiyetler kurduğu ve Rus bayrağı çekilmiş olan Ermeni kilise ve manastırlarında çok sayıda silah bulunduğu tespit edildiği bildirilmiştir. Rusya kendi sınırlarında Ermenilerin yerleşik bulunduğu köylerdeki halka silah dağıttığı²² gibi Osmanlı Devleti'nden Rusya'ya giden Ermenileri de askeri eğitime tabi tutmuştur.²³

Rusya'nın Doğu Anadolu politikasını özetleyen 7 Ocak 1887 tarihli bir raporda şunlar ifade edilmiştir:²⁴

“...Rusya Devleti'nin Kafkasya'ya müstevlî olduğu sıralarda ise Ermenilerin politika âleminde hiçbir ehemmiyet-i maddiye ve maneviyeleri olmadığı gibi kendilerinde dahi kesb-i ehemmiyet isti'dadı mefkûd idi. Nazarlarında menâfi '-i zâtiye o derecelerde mukaddes idi ki, o uğurda feda edilmeyecek basâil-i insaniye nazarlarında tasavvur bile edilemezdi. Binâenaleyh berkes kendi menfaatine muvâfık gördüğü Çerkes ve Gürcü

beylerinin zîr-i himayesine sığınmış ticaretiyle meşgul bulunuyor idi. Vatkâ ki, Ruslar Kafkasya'ya ilerlemeğe ve hükm-i nüfuzu gereği gibi icra-yı te'sire başladı, işte o vakit fitratları muktezâsı en evvel Rusların dâmeni-âtiyetine sarılanlar Ermeniler oldu. Rusya Devleti dahi bunların hâl-i meskenetine ve harekât-ı mürâiyânelerine tamamıyla kapılarak kendilerini memleketin ahvâline ve lisânına olan vukûfları hasebiyle tercümanlıkda, casuslukda ve konturatoculukda istibdama başladı. Hakkında gösterdikleri hubb-i menfaatperestâneyi sadakat-i mubâkka suretinde telakki etdi. Binâberin mesâit mümkününe ile Ermenileri buldukları hakikî mezellelden süllem-i itibara çıkardı.”

“Ermeniler ise, ne İslâmların siper edildikleri nâire-i i'tisâfa siper edilmiş ve ne de Gürcülerin kem-nâm oldukları gavr-i sefâhete düşmüş olduklarından, destgâhı ticaretde nesc etmiş oldukları akmişe-i servet ve saadet ve Rusya'dan gördükleri fevkalâde himaye ve sabâbet sayesinde hâl-i sâbıklarını tamamıyla unutarak her tarafa yayılmış olan milletleri efrâdının yek-vücut ve müttebid olması maksadıyla it'ab-ı fikre başlamışlardır. İşbu ateş-i hiss-i milliyenin beyinlerinde şu'le-efrûz olmasını Rusyalı gördüğü anda ise itfâya bedel daha ziyade şerâre-pâş olmasına hâdim olmuştur. Nazarlarını zîr-i cenâh-ı Saltanat-ı Seneiyye'de bulunan Ermeniler üzerine sevk ve in'itâf etdirerek teşebbüslerinde muvafakiyetleri için mevâ'id-i dîr u dirâzda bulunmuştur. Bunun üzerine doksan iki ve üç tarihlerinde Deraliyye'de meskûn Ermeniler miyânında maksadları bir efkâr-ı icraiyele yek-diğerine mütezâd iki fırka ser-nümâ-yı zukur olmuştur.”

- (17) Vilâyat-ı Site: Osmanlı Devleti'nin altı vilayetidir, bunlar: Erzurum, Van, Mamüretü'l Aziz (Elazığ), Diyarbakir, Sivas, Bitlis.
- (18) BOA, Y. PRK. ASK, 151/15, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1899-1906), s.14.
- (19) BOA, Y. PRK. AZJ, 15/50, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898), s.56.
- (20) BOA, HR. SYS, 2768/41, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898), s.57.
- (21) BOA, Y. PRK. AZJ, 33/31, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898), s.96-98.
- (22) BOA, HR. SYS, 1342/92, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898), s.112.
- (23) BOA, HR. SYS, 2770/2, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898), s.113.
- (24) BOA, Y. PRK. ASK, 37/35, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898), s.43-44.

Rusya'nın Ermeniler üzerindeki faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin sadece doğu sınırlarındaki faaliyetleriyle sınırlı kalmamıştır. Örneğin yine aynı tarihlerde Bükreş'te yayımlanan Patris gazetesinde, Rusya'nın Bulgaristan'ı karıştırmak ve doğudaki planlarını gerçekleştirmek gayesiyle Ermenileri kullandığı, Rusçuk, Kalas ve Tuna sahilinde yer alan bazı bölgelerde ele geçirilmiş olan humbaralar meselesiyle ilgili olanların neredeyse tamamının Ermeni olduğu ve bu durumun Ermenilerin yerleşik olduğu vilayetlerin istiklâlini kazanmak için Osmanlı Hükümeti aleyhine ayaklandıklarını gösterdiği, Romanyalıların ise, bu iş için kendi memleketlerinin seçilmesinden rahatsızlık duydukları şeklindeki ifadeler yer almıştır.²⁵

Rusya-İngiltere İhtilafı ve Ermeni Sorunu'nun Siyasallaşması

Rusya ve ABD'ye karşılık Avrupalıların Ermenilerle ilgilenmeleri genelden özele doğru bir seyir gösterir. Buna bağlı olarak gelişen Ermeni meselesi de bu toplumun değil, Osmanlı topraklarında menfaatleri çatışan iki büyük devletin, İngiltere ve Rusya'nın davası olarak politik bir hüviyetle ortaya çıkarılmıştır.²⁶

Ayastefanos Antlaşması ile Kafkasya'ya hakim olan Rusya, Doğu Anadolu ve Balkan bölgesinde de etkili olmuştur. Bu durum geleneksel İngiliz politikasına ters düşmüştür. Çünkü Rus nüfuzunun bu şekilde yayılması sadece İngiltere'nin Hindistan'la olan bağlantısını tehditle kalmayacak, aynı zamanda Orta Doğu'daki gücünü de zayıflatabilecekti. Bu bakımdan İngiltere hemen konuyla ilgilenmeye başlamıştır.²⁷

İngiltere, Rusya'nın sıcak denizlere inmesine engel olmak için uzun süreden beri bu devlete karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. İngiltere bu desteğini sürdürürken de Osmanlı memleketlerinde Protestan misyonerlerin faaliyetlerini yönlendirmiştir.²⁸ Ermeni milliyetçiliğinin uyanmasında bu fa-

aliyetlerin rolü büyük olmuştur. Rusya'nın, Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan gibi çok önemli stratejik noktaları ele geçirmesi, İngiltere'nin doğu ticareti bakımından hayati önem taşıyan yolların güvenliğini tehlikeye düşürmekteydi. Dahası, İngiltere, Rusya'nın Balkanlarda gerçekleştirdiği bölünmeyi, 16. madde ile Anadolu'da yapmasından da çekinmekteydi²⁹. Ermeniler aslında 16. maddeyle önemli bir yol kat etmişlerdi. Bu maddeyle 'Ermenistan' denilen bir memleketin varlığı ve idaresinin ıslahâta muhtaç olduğu, Ermeni Milleti'nin Kürtler ve Çerkezler tarafından tehdit edildiği gibi hususlar, Bâbîâlî'ye resmen kabul ettirilmiş oluyordu. Rusya'ya karşı buralarda yapılması taahhüt edilen ıslahatlara hemen başlanacak ve bu ıslahatlar tamamlanıncaya kadar Rus işgali devam edecekti. Diğer bir ifadeyle Rusların Doğu Anadolu'yu boşaltmaları ıslahatların uygulanışına bağlı kalyordu. Elbette ki Ruslar bu işgali sürdürebilmek için, ıslahatların tamamlanmadığını ileri süreceklerdi. Zaten 16. maddeyi takip eden maddeler Rusların amacını ortaya koyuyordu. Antlaşmanın 19. maddesine göre Ruslar, savaş tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere, Kars, Ardahan, Batum şehirleriyle Bayezid ve Eleşkirt vadisine yerleşecekti. Böylece, bir taraftan bütün Orta Doğu'ya hakim, önemli bir köprü başını ele geçirirken

(25) BOA, HR, SYS, 2824/26, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898), s.99-101.

(26) Salim Cönce, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesinde Kürtlere Biçilen Rol" *I. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu*, (27-28-29 Mart 2000) (Bildiriler Kitabı), Elazığ, 2000, s. 516.

(27) Halaçoğlu, Ermeni Tehciri ve Gerçekler, Ankara, 2001, s. 14.

(28) İngilizler'in protestan misyoner faaliyetleri için bkz. (M. Hidayet Vahapoğlu, Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar, Ankara, 1991; Necdet Sevinç, *Ajan Okulları*, İstanbul, 1975; Erol Kirşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul, 1963; Roy Douglas, "Britain and the Armenian Question 1894-1897" *The Historical Journal*, 19(1976), s.113-133; Justin McCharthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu," Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Ankara, 2001, s. 21-37.

(29) Halaçoğlu, Ermeni Tehciri ..., s. 14. "93 harbi (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) sona ererken, İstanbul Ermeni Patriği Nerses Vahabedyan, Eçmiyazin Katolikosluğu aracılığıyla Rus Çarı'ndan, Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları Osmanlılara geri vermemesini istemiş, bununla yetinmeyerek Ayastefanos'daki Rus karargâhına gidip Grandük Nikola ile görüşmüş ve Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından ilhâkını, bu olmazsa bölgeye Bulgaristan'a olduğu gibi özerklik verilmesini, bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve bu ıslahat tamamlanıncaya kadar Rus ordusunun geri çekilmesini talep etmiştir. Patrik'in son talebi Ruslarca kabul edilmiş ve Ayastefanos Antlaşması'na 16. madde olarak girmiştir." (M. Kemal Öke, Ermeni Meselesi, İstanbul, 1986, s. 98).

diğer yandan da Ermeniler üzerinde nüfuzunu kuvvetlendirmiş oluyordu³⁰. Ancak, İngiltere'nin bunu kabullenmesi imkânsızdı. Nitekim Ayastefanos Antlaşması şartlarını üç gün sonra öğrenebilen İngiliz Elçisi Layard, ortaya çıkan bu durumu hükümetine bildirirken, Rusların Doğu Anadolu'da önemli stratejik noktaları ele geçirdiklerini, İngiliz ticareti için hayati önemde olan bu ticaret yollarının, Dicle ve Fırat vadisine inmeye çalışan Rusya gibi rakip bir devletin kontrolü ve dolayısıyla tehdidi altına girmiş olduğunu, Ermenilerle ilgili 16. maddenin Balkan bölgesindeki bölünmeyi Anadolu'da da gerçekleştirmek için atılmış ilk adım saymak gerektiğini yazıyordu. Diğer taraftan İngiliz kamuoyu, Ayastefanos Antlaşması'na büyük tepki göstermesinin yanında, Ermenilerle ilgili maddeler de milli hisleri tahrik etmişti. Savaş esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya karşısında kaderiyle baş başa bırakan İngiliz Hükümeti, kendi menfaati söz konusu olunca derhal harekete geçmiştir. Daha Ayastefanos görüşmeleri sırasında donanmasını İstanbul önlerine kadar getirmiş olan İngiltere, yapılan son antlaşmanın 1856 Paris muahedesi hükümlerini ihlâl anlamı taşıdığını ileri sürerek, acilen yeni bir konferansın toplanması gerektiğini ve antlaşma şartlarının burada yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini teklif etmiştir³¹.

Durum böyle olunca İngiltere, Balkan bölgesinde ve Akdeniz'deki dengenin bozulduğunu ileri sürerek Ayastefanos Antlaşması yerine öteki Avrupa devletlerinin de katılımıyla yeni bir antlaşma yapılması isteğini Rusya'ya kabul ettirmiştir. Böylece yeni antlaşmanın Berlin'de yapılması kararlaştırılmıştır³².

Osmanlı Devleti, Berlin'de İngiltere'nin kendisine destekte ve yardımda bulunacağını umuyordu. İngiltere Bâbiâli'nin içinde bulunduğu kötü şartları çok iyi değerlendirmişti. Bunun için Berlin'deki konferanstan hemen önce, tehdit yoluna başvurarak, Bâbiâli'den Kıbrıs'ı geçici de olsa almayı başardı. Nitekim 4 Haziran 1878'de imzalanan ve

15 Temmuz 1878'de de II. Abdülhamit tarafından tasdik edilen antlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'daki Ermeniler için İngiltere ile birlikte kararlaştıracığı bir ıslahat yapacaktı. İngiltere'de Doğu Anadolu'da bulunan Rus tehdidini önlemek için bu tehlike kalkıncaya kadar Kıbrıs adasına yerleşecekti. Böylece İngiltere Hindistan'a en kısa yolun güvenliğini sağlamış oluyordu. Görüldüğü gibi Ermeni ıslahatı konusunda İngiltere, Ermenileri değil kendi menfaatlerini korumak için harekete geçmiş ve Kıbrıs Antlaşması'nı imzalayarak Kıbrıs'a yerleşmiştir. Gerçekten de Doğu Anadolu Bölgesi ve Trabzon-Erzurum-Doğu Bayezid güzergahı, -Karadeniz'i İran'a ulaştıran ticaret yolu- İngiltere için büyük ehemmiyet taşımaktaydı. 1840'lardan itibaren Manchester'e yerleşmiş olan Ermeni tüccarlar, Britanya adalarında imâl edilen pamuklu kumaşları yukarıda belirttiğimiz yol üzerinden İran ve Türkistan'a pazarlıyorlardı. 1870'li yıllardan itibaren İngiltere'de artmaya başlayan pamuklu mâmul stokları İngiltere için büyük bir iktisadi kriz yaratma eğilimi göstermekteydi. Bu stoklar erimez ve yeni imalât için de pazar bulunmazsa birçok fabrikanın kapanması, iflasların birbirini takip etmesi ve İngiltere'de büyük bir işsiz kitlenin ortaya çıkarak devletin başına bela olması kaçınılmazdı. Karadeniz -İran güzergâhı stokların nakliyesi için- tek yoldu. İngilizler, sevkıyatı hızlandırmak gayesi ile Doğu Anadolu'da Ermeni tüccarlarına sermaye ve kredi yardımında bulunmuşlar, bunun çok faydasını görmüşlerdi. İşte bu yüzden İngiltere Ayastefanos Antlaşması'nın, bu yolu Rusların kontrolüne sokan 19. ve 20. maddelerine itiraz etmiş ve Berlin Antlaşması'nda ki 61. Maddeyle bu yerlerin tekrar Osmanlı

(30) Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, İstanbul, 1986.

(31) Derby'nin yerine Hariciye Nazırlığına 1 Nisan 1878'de getirilen Salisbury, Rus baskısı karşısında İngiltere'nin Türkler için değil, fakat Osmanlı İmparatorluğu için çarpışacağını söylemesi oldukça anlamlıydı. Salisbury'ye göre, Ruslar Kars'ı almakla yetinmeyecekler, Anadolu'yu da tıpkı Balkanlar gibi parçalayacaklardı. İşte bu duruma engel olmak için Londra ile Bâbiâli arasında Asya topraklarının savunulmasını öngören bir ittifak Antlaşması imzalanması gerekliydi. Başvekil Disraeli ise, Kıbrıs ve İskenderun'un işgal edilmesini tavsiye ediyordu. (Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde ...*, s. 5).

(32) Halaçoğlu, Ermeni Tehciri ..., s. 14.

Devleti'ne geçmesini sağlamıştır. Ayrıca yine Ayastefanos Antlaşması'nın Ermenileri ilgilendiren 16. maddesi az da olsa değiştirilerek Berlin Antlaşması'nda 61. madde olarak yer almıştır. Değiştirilen bu maddeyle Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da ıslahat yapacak, asayişi sağlayacak ve bu konularda aldığı tedbirleri ara sıra ilgili devletlerde alınan bu tedbirlerin icrasına nezaret edeceklerdi³³.

Ermeniler, Berlin Konferansı ile siyasi açıdan büyük yararlar elde etmişler ve ileride belirleyecekleri stratejilerinde dikkate alacakları bazı dersler almışlardır. Her şeyden önce, 61. madde ile "Ermeni Meselesi" milletlerarası siyasi sitemin gündemine giriyordu. İkinci önemli nokta ise, bu dönemde Ermeniler, emellerine İngiltere'nin desteği olmaksızın ulaşamayacaklarını anlamışlardır³⁴.

Aslında İngiltere'nin Ermeni meselesini benimsemesinde önemli maddi çıkarları bulunuyordu. Burada İngiltere inisiyatifi eline alarak, Doğu Anadolu'nun Rusya tarafından 'Balkanlaştırılmasına' ve bu durumun Orta Doğu'daki nüfusuna sekte vurmasına engel olabilirdi. Başka bir deyişle Londra, Babîali'nin tek başına Rus tasavvurlarına karşı duramayacağını, fakat kendi himayesindeki bir Ermeni devletçığının, Petesburg'un saldırganlığına karşı daha sağlam bir set oluşturabileceğini düşünmeye başlamıştı. Ancak, Londra'ya göre, Rusya'nın Ermeni meselesi'nden tamamıyla soyutlanması da doğru değildi. Yakın Doğu'da kayaya çarptığını fark eden Rus sömürgeciliği, gözlerini Uzak Doğu'da yayılma imkânları aramaya çevirirse, o zaman İngiltere'nin Çin üzerindeki nüfuz tekeli tehlikeye düşebilirdi. İşte bu yüzden Ermeni ıslahatı bahanesiyle Rusya'yı Osmanlı ülkesiyle meşgul etmek ve dikkatini Doğu Anadolu'da tutmak bu dönemde (1890'lı yıllarda) arzulanan bir İngiliz siyaseti olmuştu. Nasıl olsa ıslahat konusunun tartışılacağı uluslararası platformlarda diplomasi uzmanı bir İngiltere için Rusya'yı dizginlemek çok zor olmayacaktı. Yeter ki Babîali yalnız başına Rusya ile karşı karşıya bırakılmasın³⁵.

Ancak, Rusya, İngiltere'nin bu tuzağını fark etmekte gecikmedi. Petersburg'un amacı başarılı bir savaşın meyvelerini toplayarak, Doğu Anadolu'nun ilhakını bir oldubittiyeye getirmektir. Yetkili bir ağızdan Rusya, "*Ermenisiz bir Ermenistan*" istiyordu. Fakat, Berlin bunun gerçekleşemeyeceğini de hatırlatmıştı. Aynı zamanda "*Ermeni Islahatı*" Rusya için tehlikeli gelişmeleri de beraberinde getirebilirdi. Şöyle ki, Ermenilere verilecek bir muhtariyet, Rusya'nın kendi uyruğundaki Ermenilere de benzeri emeller beslemeleri için ilham verebilirdi. Hatta Kafkas Ermenileri Anadolu Ermenileriyle işbirliği imkanı arayabilirdi. Ayrıca Rusya, Balkanlarda büyük ümitlerle yarattığı Bulgaristan meydana çıkınca, İngiliz oyunuyla, nasıl ilk kez kendisine cephe aldığını ve kendisinin yayılmasını frenleyecek bir tampon oluşturduğunu biliyordu. Rusya geri adım attığında 'Ermeni Meselesi' İngiltere'nin kucağına düşecekti. Dönemin Padişahı II. Abdülhamit, ıslahat konusunda söz vermiş, ancak bu tasarıları uygulamamakta direnmişti. Ne var ki, 1894 yılında İngiltere'nin Van Konsolosu'nun yerinde incelemeler yapmak maksadıyla, Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu yörelerde yaptığı geziyi fırsat bilen Ermeni komitecilerinin Bitlis'te çıkardıkları ayaklanmayla, ıslahat görüşmeleri, Londra'nın teşebbüsüyle, yine uluslararası siyasi platformlara girmiştir³⁶. Bu sıralarda Avrupa'nın muhtelif şehirlerinde Ermeniler lehine gösteriler yapılmıştır. Bu dönemde, Ermenilerin yabancı ülkelerdeki yayın gücü, hiçbir azınlık grubunun sahip olamadığı bir düzeydeydi. İngiliz gazetelerinin Türkiye muhabirleri, gazetelerine sözde Ermeni davasını öven yazılarını göndermek için hiçbir fırsatı kaçırmıyorlar; yazılarında meydana gelmiş küçük bir olayı kasten büyütüyorlardı³⁷. Kısa bir süre sonra İngiltere, Babîali'yi Berlin Antlaşması'nın yükümlülüklerini yerine ge-

(33) Halaçoğlu, Ermeni Tehciri ..., s. 15-16.

(34) Öke, Ermeni Meselesi..., s. 98.

(35) Öke, Ermeni Meselesi..., s. 99.

(36) Öke, Ermeni Meselesi..., s. 98.

(37) Erdal İler, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sa: 6, Ankara, 1995, s. 155 - 171.

tirmeye davet etmiştir. Bununla da yetinmeyerek, hazırlamış oldukları ıslahat tekliflerini önce Avrupa ahengine tasvip, daha sonra da Babiâli'ye dikte ettirmeye çalışmışlardır. Pa-dişah, ıslahatları uygulama hususunda ayak diretince, İngiltere, işi Osmanlı'ya müeyyide uygulanacağı yolunda tehditlere kadar ileri götürmüştür. İngiltere'nin buradaki niyeti, Doğu Anadolu'da şeklen bir Avrupa ahengi oluşturmak gibi görünse de, gerçekte fiilen kendi himayesinde bir Ermeni topluluğu ortaya çıkarmak istiyordu. Ancak İngiltere'nin bu isteği büyük güçlerce destek görmedi³⁸. Yalnız başına kalan İngiltere, son çare olarak donanmasını Çanakkale Boğazı'na kadar getirdiği halde gerek Büyük Güçler arasındaki görüş ayrılığı gerekse II. Abdülhamit'in kararlı tutumu karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştı (1895)³⁹.

1895 yılında ilk raundu kaybeden İngiltere bundan sonraki politikalarında daha temkinli hareket edecektir. 1895 sonrasında giderek güçlenen Almanya korkusu Rusya ile İngiltere'yi birbirlerine yaklaştıran en önemli etken olmuştur. Zaten uzun süredir İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimine hazırdı. Hatta bu düşüncesini bir çok defa çeşitli vesilelerle Rusya'ya iletmişti. Uzakdoğu'daki ihtilaflarını ise uzlaşmacı yollardan çözümlenmeyi tercih eden bu iki devlet, bu yakınlaşmalarını 1907'de bir antlaşma ile noktalamışlardır. Artık bundan böyle Ermeni ıslahatları konusunda Osmanlı Devleti'ne yapılan müdahalelerde iki devlet birlikte hareket etmişlerdir⁴⁰.

Rusya ile İngiltere arasındaki bu rekâbet, Ermeni konusunu devletler arası bir hüviyete sokmuştur. İşte bu durumdan cesaret alan Ermeniler de harekete geçmiş, yurt içinde ve dışında ihtilâlcî Ermeni partileri ve dernekleri kurmaya başlamışlardır.

Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet hareketlerinin yoğunluk kazandığı 1907'den sonra Taşnak, Hınçak ve diğer Ermeni örgütleri de özgürlük ortamından istifade ederek faa-

liyetlerini artırmışlardır. Bu dönemde Rusya Ermeni hareketinin dışında kalmamış Türkiye Ermenilerinin faaliyetlerine ve özellikle silahlanmalarına önemli ölçüde katkı sağlamıştır.⁴¹ İngiltere'nin konsolosluk görevlilerinin bölge ile ilgili raporlarında Rusların Ermenileri silahlandırdıklarına dair çok sayıda belge bulunmaktadır.⁴² İngiltere'nin Van Konsolos Yardımcısı J. Molyneux-Seel, Türkiye'deki Ermenilerin silahlanmasında Rusya'nın aktif rol oynadığına dair çeşitli bilgileri ülkesine rapor etmiştir. Yine İngiliz konsoloslarından Monahan, (14 Haziran 1913) Türkiye Ermenilerini yanına çekmek için Rusya'nın bölge Ermenilerinin pasaportsuz Rusya'ya geçişlerine izin verdiğini, Ermeni teröristleriyle ilgilendiğini ve onlara Rus tüccarları muamelesiyle destek vererek, konsolosları vasıtasıyla da korunduklarını bildirmiştir.⁴³

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Rusya artık açıktan Ermenileri desteklemeye başlamıştır. Rus yönetimi açıktan desteğini gösterirken diğer taraftan da Osmanlı Devleti içerisindeki konsoloslarının yanı sıra özellikle Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerine fenni araştırma/inceleme yapma amaçlı olarak gönderdiği profesörleri⁴⁴ ve yine çeşitli

(38) "...Rusya'nın oyu daha önceden belirlenmiş, Fransa ise müstakbel müttefikine aykırı hareket etmekten çekinmişti. Dahası her iki hükümet birleşerek, Almanya'ya İngiltere'nin ıslahat heycanını söndürücü ve kararlarını frenleyici bir rol oynayacaklarını açıklamışlar, dolayısıyla bu ülkenin de kendilerine katılmasını imâ etmişlerdi. Almanya ise, Doğudaki siyasi ve ekonomik yatırımları için iyi niyetine muhtaç olduğu II.Abdülhamit'i kızdırmamaya özen gösteriyordu." (Öke, Ermeni Meselesi..., s. 100).

(39) Öke, Ermeni Meselesi..., s. 100 – 101.

(40) Gevige Washorn İngiltere'nin Ermeni Meselesi üzerindeki rolünü şöyle açıklar: "Ermenilerin durumu, bilhassa Anadolu'nun içerisinde Berlin Kongresinden sonra gittikçe fenalaşmaya başlamıştı. Bu durumdan İngiliz politikasının sorumluluğu büyüktür. İngiltere, Ermenilerin haklarını savunmaya onlar için ıslahat temin etmeye koyulmuş ve Ermenileri muhtar bir Ermenistan eyaletinin kurulacağı fikriyle tahrik etmiştir. Bunu kısmen Hıristiyanlık gayreti ile fakat daha çok, bizzat kendi menfaatleri için yeni muhtar bir Ermenistan'ın Rusya'nın ilerlemesine mani olacağı düşüncesi ile yapmıştır." (Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VIII., s. 132).

(41) Muammer Demirel, "Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi", İdris Bal-Mustafa Çufalı (Der.), Düünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara, 2003, s. 214-215. Ayrıca bkz. BOA, Y. MTV, 302/94; BOA, Y. PRK. EŞA, 52/59; BOA, ZB, 322/105; BOA, Y. PRK. HR, 36/9; BOA, Y. A. HUS, 520/56; BOA, HR. SYS, 2776/7; BOA, DH. MUI, 12-3/8; BOA, DH. SYS, 4/2; BOA, DH. SYS, 71-2/4, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921), Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921).

(42) Demirel, "Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi", s.215.

(43) Demirel, "Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi", s.215.

(44) BOA, DH. SYS, 23/26,

ajanları vasıtasıyla Ermenileri isyana teşvik etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Sırasında Rus-Ermeni İlişkileri

Rusya, Taşnaksutyun Örgütü'ne Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın yanında savaşa katılmalarını teklif etmiş ve onlar da Rusya'nın bu teklifini kabul etmişlerdir. Zaten hemen savaş öncesinde çok sayıda Ermeni ileri geleni ve militan kadrolar Rusya'ya gitmişlerdi. Bunlardan birisi de Erzurum Milletvekili Karekin Pasdırmacıyan'dır.

Savaş sırasında gönüllü olarak Rus ordusuna katılanların sayısı 180 bin kişi civarındadır. Rus Çarı Nikola, savaş sırasında Ermenilerden yararlanmak için onlara çeşitli vaatlerde bulunmuştur. Eylül 1914'te yayımladığı bildiriye Rus Çarı Nikola, Türkiye Ermenilerine şöyle seslenmiştir:⁴⁵

*"Ermeniler! doğudan batıya doğru bütün büyük Rusya halkları, büyük bir heyecanla peşinden geldiler. Ermeniler! beş yüz yıldan beri boyunduruk altında yaşadınız, böylesine ezildiğiniz bir sürü eziyet ve sataşmalara katlandığınız yetmedi mi? Özgürlük saati sonunda sizin için de çaldı. Rus halkı kıskançlık duymadan, Lazarevler, Melikoflar ve diğerleri gibi sizi de Slav kardeşlerinizin yanında vatanın yüceliği için savaşmaya çağırıyor. Yüzyıllardan beri süregelen sadakatiniz benim için teminattır. Sarsılmaz inançla görevinizi yapacağımıza ve haklı davamızda nihai başarıyı elde edeceğinize inanıyorum. Ermeniler! Çarlarımızın bayrağı altında kardeşlerinizle birleşiniz ki, adaletin ve hürriyetin meyvelerinden yararlanasınız."*⁴⁶

Osmanlı Devleti içerisinde yüzyıllardır huzur içerisinde yaşayan Ermeniler Rus Çarı Nikola'ya itaat ederek Rusların yanında yer almışlar ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslarla birlikte hareket ederek, yine yüzyıllardır komşuluk yaptıkları Müslüman Türk komşularını yok etmekten çekinmemişlerdir.

Osmanlı yönetiminin henüz sevk ve iskan kararını çıkartmadan birkaç ay önce yerli Ermenilerin Kars ve Ardahan çevresindeki Müslüman Türklere yaptığı mezalim dikkat çekicidir. 21 Mart 1915 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde Kars ve Ardahan civarında yerli Ermeniler tarafından katledilen Müslümanların sayısının 30 bin'e ulaştığı kaydedilmiştir.⁴⁷ Savaş sırasında Rusya, Rus ordusunda bulunan Ermeni asker ve subayların tamamına yakını Kafkasya cephesinde görevlendirmiştir.⁴⁸

Rus Çarı Nikola, 21 Kasım 1914'de Fransız Paleologue ile yaptığı görüşmede Ermenilerle ilgileneyeceğini, onları Türk boyunduruğunda bırakmayacağını, Ermenilerin istedikleri yerlerin alınmasının ancak Ermenilerin isteği ve desteği ile gerçekleşeceğini ve Ermenilere bağımsız bir idare tesis edeceğini bildirmiştir. Fakat savaş başladıktan hemen sonra Rus ordusunun Doğu Anadolu topraklarını işgali başarılı bir şekilde gerçekleşince Rusya Ermenilere verdiği sözlerini ve savaş sırasında Rus ordusuna büyük destek sağlayan Ermeni gönüllülerinin yardımlarını hiçe sayarak bu toprakları kendi ülke topraklarına katmaya başlamıştır. Örneğin Eleşkirt, Diyadin ve Beyazıt bölgeleri Rus orduları tarafından işgal edildiğinde buralarda Müslümanlardan boşalan yerlere Ermeniler, Ermeni halkın yerleştirilmesini Rus yönetiminden istemişlerse de bu istekleri kabul görmemiştir. Rusya, bu bölgelere Ermenilerin yerleştirilmesi durumunda savaştan sonra Ermenilerin buralarda hak iddia edecekleri gayesiyle Kuban ve Don bölgelerinden Rus Kazaklarının getirilerek yerleştirilmesini uygun görmüşlerdir. Müslümanlardan boşalan yerlere Ermenileri yerleştirmeyen Rusya, Ermenilerin çapul hareketlerine karşı da çeşitli

(45) Demirel, "Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi", s.220.

(46) Arthur Beylerian, Les Grandes Puissances L'Empire Ottoman et Les Arméeniens Dans Les Archeves Francaises (1914-1918), Paris, 1983, s.4, Naklen, Demirel, "Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi", s.220.

(47) BOA, HR. SYS, 2363/1, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921), S.131-132.

(48) BOA, HR. SYS, 2885/6, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921), 157-158.

tedbirler almışlardır. Eçmiyazın Ermeni Katogikos'u Kafkas Genel Valisi Nikola Nikolayeviç'e durumu anlatan bir mektup yazmış, mektuptan hemen sonra Katogikos'u Tiflis'e çağırarak Nikolayeviç, "Rusya'da Yakutlar meselesi olmadığı gibi, Ermeni meselesi de yoktur" şeklinde sert cevap vermiştir.⁴⁹

Rusya'nın kendi himayesi altında bulunan Ermenilere yönelik uyguladığı politikalar da dikkat çekicidir. Ermeni Yazarlarından Aknouni, bu konuda "Les Plaies du Caucase" adlı eserinde şunları yazmıştır:⁵⁰

"Esas olarak 1863'ten, Polonya'nın o çok cesur fakat bahtsız isyanından sonra -1830 hareketinden sonra büyüyen neslin yeni kuruluş denemesi- Rusya'da esareti altındaki milletlerin Ruslaştırılması politikasına başladı... Kafkasya'daki 500 Ermeni okulu kapatılarak 20 bin öğrenci sokağa atıldı... Akıl almaz bir terör, tebdütlere, kırbaçlar, falakalar işlemeye başladı... Ermeni dilinin tadrisi uzun süredir devlet okullarından kaldırılmıştır. Zira Rus devlet adamlarının görüşüne göre, bu dünyada Ermenilerin iki görevi vardır: 1. Rusça'yı öğrenmek, 2. Anadilinden nefret etmek ve bu her ikisi de birbirinden daha önemli sayılır."

Dünya savaşı sırasında da Rusların Ermenilere yaklaşımı pek farklı olmamıştır. Zira, bu dönemde Rus yönetimi, Ermenilerin Rusların işgal ettikleri yerlere dönerek yerleşmelerine, tarlalarını ekmelerine bile izin vermediği gibi kalanları dahi kaçtırtmak için çeşitli baskılar yapmıştır. Bu suretle Rusya'nın 'Ermenisiz Ermenistan' siyaseti bir kere daha uygulanmıştır. Savaş yılları ve hemen sonrası dönemde hala bağımsız Ermenistan için Rusya'dan yardım bekleyen Ermeniler, bütün tarihlerinde olduğu gibi, bir defa daha Rusya'nın emellerine alet edilmişlerdir. Ermeni ileri gelenleri, Rusya'nın verdiği sözleri tutmadığını ve tamamen emperyalist emellerle hareket ettiğini, kendilerinin aldatıldığını savaş bittikten sonra da anlamışlardır.⁵¹

Ermenistan'ın ilk başbakanı olan Ovanes Katchaznoui'nin 1923 yılında Viyana'da Ermenice olarak basılan "Taşnaksutyun'un Artık Yapacağı İş Yoktur"⁵² isimli eserinde konu ile ilgili yazdıkları Rusya'nın Ermenilere yönelik politikasını bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir.

Katchaznoui:

"Ruslar bizi aldattılar, bize ihanet ettiler, bilerek ağır davrandılar, kararsız kaldılar, ileri gittiler zaptettiler, yerli Ermenileri Türkler yok edebilsinler diye yalnız bıraktılar; çekildiler ve bu suretle Ruslar Ermenistan'ı ıssız bırakmak, oralara Kazakları yerleştirmek, Prens Lubanoff'un ünlü plânını gerçekleştirmek istediler. Rusların tutumunu açıklamak için, bizi yok etme planları, gayeleri olduğunu ileri sürmeye sebep yoktur. Yalnız şu iyice bilinmelidir ki, Rusların gayeleri; her neye mal olursa olsun Türkiye Ermenilerini kurtarmak değildi ve hiçbir zaman da böyle olmamıştı. Gerçekten, böyle bir şey olamazdı. Biz onlara kendi arzumuzla hizmet ettik, sürüklendik, gerçekte ise onların gayelerine çalışmış olduk. Ermeni gönüllüleri, Türk Ermenilerini kurtarmak için acele ediyorlardı. Zaten kendilerinin bütün gayeleri de bu idi. Halbuki Rus ordusu başka amaçla hareket ediyordu. Biz siyaset bir komite idik. Ruslar için o kadar değersizdik ki, gerekirse bizim ölümlerimize basarak yürürlerdi. Ruslar yürüyünce bizim için, kaçınca bizi kırdırmamak için diydük ve işin iç yüzünü anlayamıyorduk."

diyerek Rusların Ermenilere olan yaklaşımını o dönemi ve olayları yaşayan birisi olarak kaleme almıştır.⁵³

Birinci Dünya Savaşı'ndan ihtilaller nedeniyle çekilmek zorunda kalan Rusya, Ermenileri kendi kaderleriyle baş başa bırakmıştır.

(49) Demirel, "Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi", s.221.

(50) E. Aknouni, Les Plaies du Caucase, Cenevre, 1905, s. 72, 117-119., Naklen, Gürün, Ermeni Dosyası, s.96.

(51) Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1987, s. 629.

(52) Bu kitabın Ermeicesi 1923'te Viyana'da İngilizcesi de 1955'te New York'ta basılmıştır.

(53) Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, s.630.

Rusya'daki Şubat ve Ekim ihtilalleriyle birlikte Osmanlı Ermenileri ile Maverâ-yı Kafkasya'da bulunan Ermeniler kendilerinin makus talih ve tarihlerini değiştirmeye karar vermiş ve bu dönemde Kafkasya Ermenileri Osmanlı Ermenilerinin de sözcülüğünü yaparak tarihi hayalleri olan Büyük Ermenistan projesinin gerçekleşme zamanının geldiğine karar vermişlerdir. Ermenilerin bu tür girişimlerinde Rusya görünürde de olsa Ermeni yanlısı politika izlemiştir. Çarlık Rusyası'nın politikalarını izlemekte sakınca görmeyen Geçici Rus hükümeti, ülkenin durumunu dikkate almadan 'savaşa devam' kararı almış ve çıkartmış olduğu 'Türk Ermenistanı' kararnameleleriyle bu dönemde Ermenilerin destekçisi olduğu görüntüsünü vermeye çalışmıştır.⁵⁴

Savaş sonrasında Kafkasya'da şartlar değişmiş, Rusya'daki Bolşevik ihtilâlinde sonra Maverâ-yı Kafkasya adı verilen Kafkasya'nın güneyinde Gürcü, Azerî ve Ermeniler federatif bir yapı oluşturmuşlardı. Bu sırada Rusya'nın zorunlu savaş şartları nedeniyle İttifak devletleriyle masaya oturmaları ve önce mütareke, sonra da antlaşma imzalamak zorunda kalması Maverâ-yı Kafkas Komiserliği'ni yeni ve radikal kararlar almaya mecbur etmiştir. Bu arada Rusların mütarekelerle birlikte cepheyi terk etmeye ve yerlerini geçici olarak Ermenilere bırakmaya başlaması, Ermenilerin 'Büyük Ermenistan' düşüncesiyle hareket edip, Türk Doğu vilayetlerinde Türk'lere yönelik büyük bir kitlesel kıyım hareketine başlamaları, Türkiye'yi, Brest-Litovsk ve Erzincan Mütarekeleri ve Brest-Litovsk Barışı ile kazandığı hakları elde etmek için ileri bir harekât ile geri almak mecburiyetinde bırakmıştır. Türkiye'nin böyle bir karar alması Komiserlik ile Türkiye arasında yeni sorunları gündeme taşısa da Türk tarafı Maverâ-yı Kafkasya ile Trabzon'da görüşmeler yürütürken diğer taraftan da askerî hareketini devam ettirmiştir. Zira Türkiye açısından Kafkasya'nın bağımsızlığını kazanması, Rusya ile ortak sınırının olmasını isteyen Türkiye için önemli

politikalarından birisiydi. Trabzon'da görüşmeler devam ederken Türkiye'nin Doğu vilayetlerinde sürdürdüğü askerî hareket büyük başarı kazanmıştır. Kısa süre sonra Maverâ-yı Kafkas Komiserliği dağılmış ve ayrı ayrı devletler kurulmuştur. Kurulan devletlerden birisi de 30 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilân eden Ermenistan olmuştur. Bu sırada Türk tarafının askerî hareketi de büyük bir zafer kazanmıştır, zira Türkiye, Ermenistan sınırlarına dayanmış, 1877-1878 sınırlarını da aşmış, Osmanlı Devleti ile Rusya'nın 1828 yılındaki sınırlarına ulaşmıştır. Bu durum Ermeniler için tam bir felaketti ama yapacak bir şeyleri de yoktu. Gerçi Türkiye'nin amacı Ermenistan'ı ilhak etmek değildi, sadece Bakü'yü kurtarmak istiyordu. Ancak Türk ilerleyişinden çekinen Ermeniler Türk tarafı ile barış masasına oturmak zorunda kalmışlar ve taraflar Türk kontrolündeki Gümrü'de bir araya gelmişlerdir. Gümrü görüşmeleri Ermenilerin bağımsız olduktan sonra uluslararası arenada girişmiş oldukları ilk diplomatik faaliyet olduğu gibi Türkiye ile Ermenistan'ın da devletlerarası boyuttaki ilk temasları olmuştur. 30 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilân eden Ermenistan Cumhuriyeti'ni ilk tanıyan devletin de Türkiye olduğu hesaba katıldığında, bu dönem özellikle Ermenistan için Türkiye'nin taşıdığı anlam daha iyi değerlendirilebilir.

Rusya, Çar Petro'nun sıcak denizlere inme projesi ile Ermeniler üzerinden emperyalist emellerini gerçekleştirmek Osmanlı topraklarını yayılma alanı olarak görmüşlerdir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda Osmanlı Devleti içerisindeki bütün Hıristiyanların koruyuculuğunu üstlenen Rusya, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında doğrudan Ermenilere yönelmiş, daha sonra 1877-1878 savaşında ve nihayet Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin önemli bir kısmını Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmış ve savaş meydanlarında bir çok Ermeni'nin yok olmasına sebep olduğu gibi barış zamanlarında da

(54) Şahin, Diplomasi ve Sınır..., s.338-339.

Ermenileri kışkırtarak Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ettirmiş, yok yere çatışmalara sürüklemiştir. Osmanlı Devleti tarafından savaş ortamında zorunlu bir şekilde bir ulusal güvenlik tedbiri olarak çıkartılmış olan sevk ve iskan kararının (tehcir'in) alınmasının en önemli sebeplerinden birisini de Rusya'nın müdahaleleri sonucunda yaşanan Ermeni olayları oluşturmuştur.⁵⁵Bu durum iki taraf (Türk-Ermeni) ilişkilerinin nirengi noktasını

oluşturmuştur. Zira bu tarihten sonra Ermeniler Osmanlı Devleti'nin 'Sevk ve İskân Kanunu' bahanesiyle kendilerine soykırım yaptıklarını iddia etmeye ve bunu uluslararası ortamlarda dillendirmeye başlamışlardır. 1915 sonrası tarafların ilişkileri hep bu nokta üzerinde düğümlendiği gibi çözülmesi de neredeyse imkansız bir hal almıştır.⁵⁶

(55) Demirel, "Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi", s.221.

(56) Şahin, Diplomasi ve Sınır..., s.337.